

Анна Черниш

ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ОБРАЗУ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР (ЗА РОМАНОМ С. ПЛАЧИНДИ «СІЯТЕЛЬ»)

Стаття присвячена виявленню екзистенційних рис художнього образу Олександра Довженка у романі «Сіятель» С. Плачинди. У творі відчувається неспокій, невдоволення, стурбованість українського митця за свою мистецьку й національну ідентифікацію. Національна підоснова образу в романі передає глибину екзистенційних переживань, пов'язаних із ключовими екзистентами та мовою.

Ключові слова: неспокій, невдоволення, мистецька й національна ідентифікація, психо-портрет.

Один із найбільш визначальних творів С. Плачинди — біографічний роман-есе «Сіятель», стильове оформлення якого передбачає опору на публіцистику, власне авторське відчуття часу, простору, життєтворчості мистецької постаті, не претендуючи на вичерпне і єдино можливе трактування її біографії. Авторські інтенції, втілені в численних роздумах, медитаціях, рефлексіях, логічно, чітко оформлені, структуровані, підкріплені численними біографемами. Роман С. Плачинди про Олександра Довженка — це своєрідна ревізія життєвого і творчого шляху українського митця з огляду на документи доби, автокоментарі, листи тощо, спроба переосмислення його постаті, простеження етапів становлення митця шляхом аналізу і самоаналізу його творчості.

Спорадично художня біографія Олександра Довженка поставала об'єктом літературно-критичних досліджень, однак лише в загальних рисах окреслювалася художньо-естетична своєрідність прозового твору українського письменника. До сьогодні ще не існує студії, присвяченої вивченню екзистенційних основ роману «Сіятель», хоча в історії українського літературознавства були спроби досягнути екзистенційності постаті О. Довженка (Л. Кононенко, Р. Корогодський, В. Агеєва, С. Тримбач та ін.).

Мета статті — проаналізувати особливості формування екзистенційного простору Олександра Довженка, а також психологічні аспекти моделювання образу українського митця. З огляду на мету статті виокремлюємо такі **завдання**: 1) виявити особливості й причини формування неспокою і тривоги як ключових екзистенційних маркерів у постаті Олександра Довженка в романі «Сіятель»; 2) з'ясувати природу психологічного страху за самопредставлення своєї мистецької і національної ідентичності.

У романі «Сіятель» С. Плачинди екзистенційне бачення долі українського митця в умовах

тоталітарного режиму, на жаль, заангажоване прорадянською позицією, що дозволяє виокремлювати екзистенційний простір як умовно оприявлений через алюзії та психологічні ситуативні моделі. Психологічний портрет Олександра Довженка виписано автором значно сильніше, ніж екзистенційний, позаяк С. Плачинда, як видається, зумисне опускає у творі моменти, що перебувають в єдиному смислосназуючому ключі з психологічним простором і потребують подальшого потрактування в екзистенційному вимірі. Скажімо, роман починається вельми інтригуючи: *«Хоча дорога стелилася попереду рівна й широка, проте він не міг їти далі: неспокій, і невдоволення собою, і жадання чогось вищого переповнили його»* [5, 238], що логічно потребує подальшого художнього розгортання екзистенційного аспекту образу Олександра Довженка на онтологічній основі з розкодуванням причин неспокою та очікувань. Очевидно, неспокій, про який зауважує автор твору, зумовлений пошуком себе, свого місця й призначення, що корелюється з основними постулатами екзистенційної хайдеггерівської системи, складовими якої є «буття-у-світі» й «буття-у-собі». Ці категорії оприявнюють проблему метафізичної / світової турботи, з якою пов'язана сутність світової корисності для світу. Втрата можливості самореалізації у мистецтві становила небезпеку для Олександра Довженка опинитися ще й у загрозовому просторі «ніщо» (за Камю). Слушною видається думка Ю. Бондаренка: *«Одним із найбільш чітких виявів національного “Ніщо” є безперспективність існування»* [1, 67], яке герой роману вчасно зрозумів, що, ймовірно, і врятувало його мистецький потенціал та змусило розібратися зі своїми світоуявлюваними і світоочікуваними настановами. *«... Сашко був провідною скрипкою в нашому квартеті. Він був найбільш одержимий з нас усіх жадобою до творчості, до радощів, вигадки, уяви, фантазії, мрії. Розмови йшли не тільки про*

мистецтво — про весь світ, про всю країну, про весь велетенський процес відбудови й культурної революції, який охопив країну і всі її народи» [5, 351], — згадує у романі Микола Бажан. Внесок О. Довженка у художній український (читай — радянський) дискурс і у світову кіноіндустрію беззаперечний. Отже, йому вдалося дистанціюватися від проблеми потрапляння в «ніщо», а також згармоніювати екзистенційні поняття «буття-у-світі» й «буття-у-собі», що, однак, сприяло вияву й інших екзистенційних питань, таких як страх за самопредставлення у світі й самоідентифікацію, мистецьку й національну.

Невдоволення, що його відчуває Олександр Довженко, С. Плачинда пов'язує перш за все зі способами представлення свого авторського самотнього розуміння мистецтва: «А його не задовольняли ні карикатури, ні акварелі, ні олійні праці. Все дужче й дужче почувався невдоволеним, бо відчував у собі силу творця нового мистецтва, що тільки-но утверджувалося» [5, 239]. Зауважене автором невдоволення відзначається подвійним екзистенційним навантаженням: з одного боку, пошуком роду діяльності для адекватного й максимального саморозкриття, з іншого — опору старим шляхам реалізації мистецтва, зокрема кіномистецтва.

Образ Олександра Довженка у романі вибудовано на засадах патріотизму, що й виформовує його національну ідентичність. Письменницький та кіномистецький доробок митця — це ґрунтовна підснова у розбудові культурного простору тогочасної України. Ймовірно, кристалізація мистецьких іпостасей у героя роману відбулася б у не-українському просторі значно довше й з більшим психічним напруженням. Україна є ключовим екзистентом у життєтворчості Олександра Довженка, представленим прив'язаністю до Сосниці й Десни. Поруч із цими екзистентами заслуговують на увагу ще й образи мікроекзистентів — коней, яких герой обожнював із дитинства, як про це зауважено в романі. Кінь у слов'янській етнічній свідомості — символ відданості й витривалості. Довженківська прив'язаність до цієї тварини додає мікроштрихів до його психологічного портрета, а в екзистенційному аспекті відповідає за інтуїтивне відкриття у собі неусвідомленої творчої сили, готовності розчинятися у роботі до останнього видиху. «Сам же Сашко любить малювати коней. Він їх любить і в житті. Любить їх пасти, їздити верхи, годувати з руки вівсом, купати в жаркий день» [5, 288], — зауважує С. Плачинда у творі.

«Сашко мав абсолютно точне відчуття народності» [5, 316], — стверджує Юрій Яновський у романі, що доцільно сприймати як одну з компоненти вираження його національної самосвідомості й ідентифікації. Етноідентифікаційні процеси у свідомості митця зумовили початок

його кар'єри кіносценариста, джерелом якої став багаторічний досвід Олександра Довженка з життя простого українства. С. Плачинда з цього приводу зауважує: «Але писати Довженко почав не лише через відсутність хороших сценаріїв. Це було лише поштовхом. Головна причина криється, мабуть, в самій творчій індивідуальності митця. Адже Довженко не лише самотній режисер, він ще й майстер українського слова. Не міг не використати свого великого мовного, фразеологічного, стильового потенціалу» [5, 394]. У такий спосіб С. Плачинда проголошує одну з ключових екзистенційних засад будь-якого індивіда — національну ідентифікацію. Отже, Олександр Довженко, перебуваючи у Росії, лишався вірним своєму народові, своїй мові та бажанню працювати для задоволення відчуття реалізованості себе як письменника. Визнання своїх первнів — мови та землі — забезпечувало героєві духовну стійкість і витривалість, а також слугувало своєрідним захистом від «загубленості» в силовому полі іншого етносу. Водночас йому, на диво, вдалося й уникнути статусу чужинця. Ю. Крістева стверджує, що «чужинці закорінюються, як тільки в них з'являється діяльність чи пристрасть» [3, 16]. Його вдала режисерська кар'єра — результат наполегливої діяльності й пристрасті водночас. Однак остаточного укорінення в Олександра Довженка, за романом С. Плачинди, не відбулося, позаяк автор наголошує на одній із базових етнічних рис — прив'язаності до мови як виразника вірності Батьківщині. З цього приводу Г.-Г. Гадамер зауважує: «Коли прибулий у чужу країну відчувається як гість у мовному середовищі цієї країни, він ще не втратив своєї батьківщини» [4, 188]. Отже, стійка прив'язаність Олександра Довженка до мови забезпечувала неперервний духовний зв'язок митця зі своїм народом, у такий спосіб підтримуючи етноідентифікаційні процеси у його свідомості.

Зважений переїзд Олександра Довженка до Москви і подальші митарства у воєнний час можна трактувати як екзистенційний вибір подвійного дна: герой прагне самозбереження, мистецького й фізичного, а також подолання відчуття «тривожної чужості» (Ю. Крістева), що призводить до формування екзистенційних станів неспокою, несправжності, роздвоєності. Як зауважено у романі «Сіятель» С. Плачинди, врятуватися від потрапляння в залежність від зазначених станів Олександрові Довженку допомагає робота: «Не вставав з-за столу по 16 годин. І ця виснажлива творча праця була для нього розрадою, втіхою, наснагою і щастям» [5, 559]. Отже, праця для нього — не лише заспокоєння, а своєрідні духовні ліки, форма творчого забуття, стимулятор самореалізації.

На сторінках роману Олександр Довженко задумувався над величчю світу та мізерністю

людини в ньому, інколи — над людською зрадою і відступництвом, чого не приймав до останнього дня життя. Прикметно, що вади людей Олександр Довженко викривав у сатирично-іронічному ключі через свої численні карикатури, які водночас дозволяли здійснити самодіагностику й самокритику, а також були способом заявити про своє ставлення до людського неподобства й нищоті. Так, у художньо змодельованій автором розмові з одним критиком (Довженко зумисне опускає його прізвище, чи то, справді, забув, чи так того вимагала радянська цензура) герой розкриває деякі аспекти своїх світонастановчих позицій: *«Я все життя люблю селян, схилиюся перед робітниками, глибоко поважаю інтелігенцію, але зневажаю напівінтелігентність»* [5, 413]. Останнє почасти і є предметом довженківських шаржів, карикатур та джерелом комічних сцен для деяких його кіносценаріїв.

У художньому опрацюванні С. Плачинди Олександр Довженко — легкий на вдачу, товариський, веселий, невтомний, безтурботний, спритний чоловік. Однак біографічний фактаж, зокрема його епістолярій і щоденник, розкривають *іншого* Довженка — трепетного, стурбованого, негомінкого. Так, у листі до режисерів Сергія Ейзенштейна і Григорія Александрова він пише: *«Я застрайкував. Власне, не застрайкував, а вперше за все своє недоречно змонтоване життя нелюдськи стомився. В мене, друзі, стомилося серце. І я довго не зможу працювати. Я вже не ходжу так швидко, як колись. І зовсім не сміюся. Не втрачайте сміху. Втрачате — ноги підігнуться»* [5, 453]. Ця та низка інших суголосних біографем доводять використання прийому авторської маски з метою отримання позитивного, стійкого й витривалого до будь-яких умов радянської дійсності героя, чого й вимагала соціалістична література. Отже, і екзистенційний простір роману швидше гіпотетично уявний, позаяк доводиться доосмислювати глибину екзистенційних проблем: страху, волі / неволі, свободи, самоприналежності, онтологічних основ існування тощо.

За екзистенційно-психологічний простір у романі відповідає художнє моделювання автором стосунків із першою дружиною Варварою, з другою — Юлією Солнцевою, товариські

стосунки з другом Петром. С. Плачинда у творі намагається розкрити душевний стан свого героя у межовій ситуації втрати / віддалення друга-однодумця-дружини Варвари Довженко, яка, попри безмежну закоханість і відданість, поступилася місцем Юлії Солнцевій. Автор наголошує, що Олександр Довженко, свідомий жертвності першої дружини, мав намір повернути її: *«Коли вибіг на перон, потяг Одеса—Київ уже віддалявся. Довженко прихилився до стовпа на пероні. Защеміло серце. Відчув порожнечу в душі, безпорадність, розгубленість і біль»* [5, 388]. Водночас ця художньо змодельована ситуація розлучення з близькою людиною спровокувала вияв інтуїтивної установки на свободу від зобов'язань, що викликало в ньому низку психологічних екзистенційних почувань, пов'язаних із новим етапом у житті. Ймовірно, С. Плачинда опрацьовував епістолярій О. Довженка, тому ключем до появи вище перелічених емоцій і почувань могла стати позиція українського митця у стосунках із жінками, висловлена Олені Черновій: *«Я не маю комусь належати»* [5, 49]. Очевидно, що довженківське бажання безмежної свободи у стосунках і породило страх та невпевненість у спроможності Юлії Солнцевій забезпечити йому комфортні умови для життєтворчості, що, логічно, породжує стурбованість, розгубленість перед майбутнім.

Отже, за екзистенційний вимір роману «Сіятель» С. Плачинди відповідає низка екзистенційних почувань: душевний неспокій, спричинений соціально-історичним контекстом життєтворчості, занепокоєння за самопредставлення творчого доробку, терзання за прояви етнічної ідентифікації. Олександрові Довженку притаманне почуття мистецького невдоволення як результату постійного напруженого пошуку свого місця й прагнення бути корисним світові. Екзистенційність біографічного роману «Сіятель» виформовується також на основі національно-патріотичного аспекту з художнім моделюванням низки екзистенційних акцентів — ключових екзистентів (Україна, Сосниця, Десна), мікроекзистентів, мовної ідентифікації. Психологічний портрет Олександра Довженка у романі перебуває в єдиному логічному зчепленні з екзистенційним виміром, поглиблюючи його.

ДЖЕРЕЛА

1. Бондаренко Ю. Національна парадигма українського екзистенціалізму / Ю. Бондаренко // Слово і Час. — 2003. — № 6. — С. 64–69.
2. Довженко без гриму: листи, спогади, архівні знахідки / упоряд. і коментар Віри Агеєвої і Сергія Тримбача. — К. : КОМОРА, 2014. — 472 с.
3. Крістева Ю. Самі собі чужі / Ю. Крістева ; пер. з фр. З. Борисюк. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 262 с.
4. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика: Вибрані твори / Г.-Г. Гадамер. — К. : Юніверс, 2001. — 288 с.
5. Плачинда С. Балада про Степовика : повісті, роман-есе / С. Плачинда. — К. : Дніпро, 1987. — 587 с.

Черныш Анна.

**ХУДОЖЕСТВЕННОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ОБРАЗА АЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКО:
ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ (ПО РОМАНУ С. ПЛАЧИНДЫ «СЕЯТЕЛЬ»)**

Статья посвящена исследованию экзистенциальных аспектов художественного образа Александра Довженко в романе «Сеятель» С. Плачинды. В произведении чувствуется тревога, недовольство, обеспокоенность украинского деятеля за свою художественную и национальную идентификацию. Национальная подоплека образа в романе выражает глубину экзистенциальных переживаний, связанных с ключевыми экзистентами и языком.

Ключевые слова: беспокойство, недовольство, художественная и национальная идентификация, психопортрет.

Chernysh Anna.

**ARTISTIC MODELLING OF OLEKSANDR DOVZHENKO'S IMAGE: EXISTENTIAL ASPECT
(BY S. PLACHYNDA'S NOVEL "SIATEL" / "THE SOWER")**

The article is devoted to revealing existential features of the artistic image of Olexander Dovzhenko in S. Plachynda's novel "Siitel" ("The Sower"). The novel emphasizes Ukrainian artist's anxiety, dissatisfaction, worry concerning his artistic and national identity. The national background of the image in the novel expresses deep existential experiences related to the key existants and language.

Key words: anxiety, dissatisfaction, moral and national identity, psychological portrait.